

УДК 903.5:391.7](477)"6367"

Березанська С. С., Шумова В. О.

ГОРДІЇВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК: КОМПЛЕКС ОБРЯДОВО-ПОХОВАЛЬНОГО БУРШТИНУ

Статтю присвячено унікальній пам'ятці України — курганному некрополю пізньобронзової доби. Звертається увага на особливості дослідження археологічного бурштину, його консервацію та реставрацію.

Гордіївський могильник був відкритий у 1986 році. Наступні три роки його розкопки проводились об'єднаною експедицією Інституту археології НАН України та Вінницького краєзнавчого музею. Пам'ятка знаходиться на лівому березі р. Південний Буг поблизу с. Гордіївки Тростянецького р-ну Вінницької обл. Курганний могильник розташований на підвищеній прямокутній рівнині водорозділу між двома притоками Південного Бугу — Битюг і Тростянчик. Займає повздовжню ділянку з півдня на північ (2 x 1,5 км) (рис. 1).

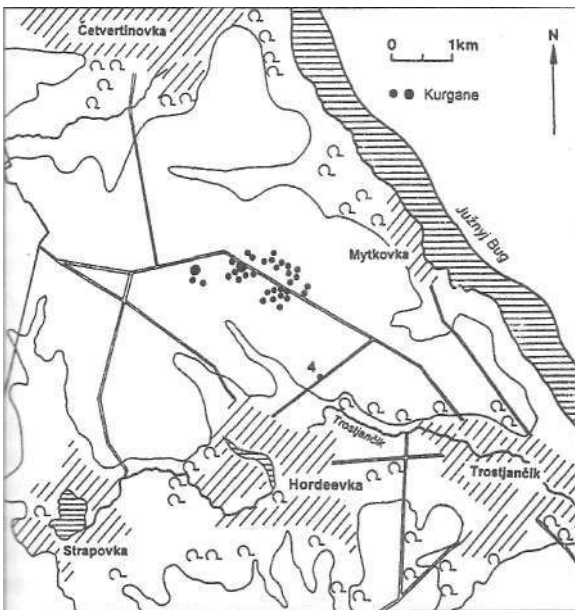

Рис. 1.

Гордіївський могильник. Ситуаційний план

Прадавній некрополь ретельно досліджено. Розкопано понад сорок доступних курганів. Виявлено всі можливі типи поховальних споруд, досліджено особливості поховального обряду. Зібрані дорогоцінні та різноманітні знахідки із золота, срібла, бронзи, заліза, бурштину, кераміки. Проведені хімічні аналізи металу, дерева, бурштину, також отримані радіокарбонні дати (С 14) [1].

Єдиним типом наземних споруд були кургани, що насипались із чорнозему, іноді змішаного із суглинком. Розміри курганів поділені на три групи (великі, середні й малі). Небіжчиків ховали в ґрунтових ямах різної величини і форми. Виділяються декілька типових ознак Гордіївського могильника: земляні насипи без використання каміння; великі і складні споруди з дерева, чотири ями — сліди від опорних стовпів, що утримували балдахіноподібну конструкцію; глиняний викид у формі кола, іноді напівкола навкруги могильної ями; переважна орієнтація по лінії захід—схід, північ—схід або південь—схід курганних ланцюжків, поховальних ям та самих похованих; переважання трупопокладень, застосування вогню в поховальному обряді. Звертає на себе увагу типово сталий набір супроводжуючого матеріалу всіх поховань. Як правило, він складається з прикрас, деяких інструментів (шила, голки, ножа) та одної або декількох керамічних посудин. Орнаментация золотих, бронзових і керамічних речей витримана в єдиному стилі. Переважають два види орнаменту — комбінація «ялинки» з групами горизонтальних штрихових прокреслень та «висячі» або «стоячі» штриховано-прокреслені трикутники, що утворюють

зигзагоподібну стрічку. У більш пізніх похованнях зустрічається круговий орнамент.

Хронологія могильника визначається на основі ряду датуючого матеріалу, який не викликає сумніву, — речей з різних металів та радіокарбонного датування. На цій підставі могильник віднесено до XIV—XI ст. до н. е. Територіально і хронологічно поділяється на дві частини і займає певні ділянки. Східна, більш рання, датується приблизно XIII—XII ст. до н. е., а західна, більш пізня, — XI ст. до н. е.

В Україні такі могильники, як Гордіївка, ще й досі не відомі. Це дає можливість припускати, що його залишила якась чужорідна культурна група населення. Схожість поховального обряду та інвентарний набір знахідок дають змогу пов'язувати його з так званою курганною культурою, що локалізується в Центральній та Східній Європі. Багато дослідників свою увагу звертає на те, що саме в часи існування Гордіївського могильника племена курганної культури через певні обставини просунулись далеко на схід. Складність та величність поховальних споруд, надзвичайна вишуканість та ошатність супроводжуючих речей небіжчиків свідчать про неординарність могильника. За реконструкцією, досліджена пам'ятка дає змогу сприймати Гордіївку не як звичайне кладовище, а місце поховання «еліти» — заможньої верхівки якогось великого і сильного колективу сусідніх поселень. «Могильник обранців» — так, очевидно, слід розуміти цей своєрідний соціальний організм. У Європі подібні некрополі доби бронзи, що не супроводжуються рядовими похованнями, є рідкістю. Відомі могильники прелужицької культури, могильники маєвського типу на заході, а на сході — це могильники типу Покровське, сейминсько-турбинські та Синташтинський [2].

Гордіївський некрополь був пограбований ще в прадавні часи. Спосіб пограбування і місцеположення грабіжницьких ям, те, що поховані часто зникли з могил ще до того, як вони розклалися, свідчить про те, що пограбування здійснювалось незабаром після поховання. Грабіжники добре знали, на яку здобич можна було сподіватись, і добре орієнтувалися, де саме знаходились найцінніші речі. Звертає на себе увагу те, що майже всі поховання були пограбовані, і це означає, що з кожним похованим знаходився скарб, який приваблював грабіжників. Але, незважаючи на це, майже в кожному кургані були наявні знахідки із золота, срібла, бронзи та бурштину (рис. 2). Наскільки можливо було простежити розташування інвентарю, то весь він розподілявся на дві частини обрядового набору. В більшості випадків він був згрупований на тілі похованого у вигляді обрядового вбрання

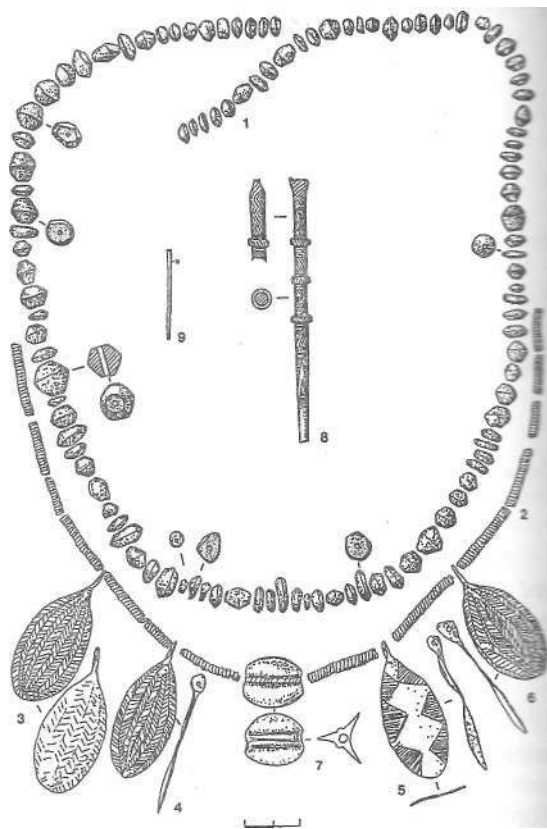

Рис. 2.
Гордіївський могильник. Курган № 11.
/ — бурштин; 2–7 — золото; 8, 9 — бронза.

з ритуальними «прикрасами», а друга частина в основному зосереджена під однією із стінок, маючи ритуально-побутове призначення — ножі, прясла, кераміка. Реконструкція жіночого вбрання достатньо зрозуміла. Волосся оздоблювалося великою кількістю підвісок із золота та бронзи, пронизками і спіралеподібними стрічками. Шия і груди вбиралися в намисто. Велика кількість золотих обручок одягалась на пальці обох рук. Весь одяг був скріплений і оздоблений різноманітними бронзовими шпильками. На руки, передпліччя та гомілки надягались бронзові й золоті браслети. Особливо цікава пара порожнотілих браслетів з нанизаними на них сімома кільцями, які, можливо, виконували функцію «музичного» пристрою типу кастаньєт, оскільки при легкому русі мелодійно звучали. Характерною особливістю прикрас є їх парність. При покійникові знаходились або дві однакові шпильки, або два однакові браслети тощо. Майже кожний власник поховання мав намисто — золоте, бурштинове або пастове. Знайдені два амулети, один із золота, а другий — із бурштину чорного кольору [3].

Прикраси з бурштину вражають своєю кількістю й оригінальністю. Намисто з бурштину

супроводжувало майже кожне поховання. Намистини різняться за формою, розмірами й технікою обробки. Під час розкопок, після тільки-но видаленого ґрунту з бурштинових знахідок, можна було спостерігати, як швидко, під дією повітря окиснюючись, бурштин «вмирає». Ще під час польових досліджень бурштин за кольором можна було розділити на три групи: майже білий, матовий; прозорий світло-жовтий; прозорий червоно-жовтий і знайдена одна велика намистина-амулет (5 см) чорного кольору. При ретельному лабораторному гемологічному обстеженні було виявлено, що ця річ також виконана з того ж самого бурштину, але її навмисно «закамуфльовано» в чорний колір шляхом фарбування і задимлення. Можна припустити, що в такий спосіб цінну річ було приховано. Нагадуючи звичайну гальку, вона вже не привертала зайвої уваги. Типологічно намистини поділяються на: плоскі дископодібні з однією гранню-ребром; біконічні форми; овальної форми; чотиригранні в розрізі; наявна також група видовжених циліндричних, канелюро-ребристих намистин [4].

З усіх відомих у Європі колекцій археологічного бурштину, що походять з одного пункту, дана колекція видається найчисельнішою серед тих, що згадуються в сучасній літературі. Відомі колекції Італії, Англії, Австрії нараховують від 600 до 800 виробів. Відмічаємо також і брак інформації. В науковій літературі матеріали Східної Європи висвітлені недостатньо. Бурштин Гордіївки нараховує більш ніж одну тисячу ювелірних виробів у вигляді намистин та підвісок, різних за розмірами (0,5—5,0 см) і формою.

Деструктований стан археологічного бурштину став підставою для термінових реставраційних заходів до цієї унікальної колекції. Розглядаючи гемологію бурштину як викопної сировини, слід відмітити, що хімічна будова його складна і мінлива, являє собою велику кількість органічних молекул і, головним чином, складається з атомів вуглецю, водню і кисню, що знаходяться в різних просторових сполуках. Але коли мова йде про археологічний бурштин, необхідно враховувати ті обставини, при яких хімічні зміни проходять настільки інтенсивно, що більшість фізичних аналізів або просто неможливі, або у зв'язку з форсованими окиснювальними процесами дослідження дають великі помилки. На думку гемологів, для діагностики знахідок, що походять з усіх європейських бурштинових родовищ і особливо балтійського сукциніту, найбільш доцільним є аналіз інфрачервоної спектроскопії, але при інтерпретації визначень археологічного бурштину слід враховувати, що жоден з методів у вивченні цього матеріалу не є універсальним. Методи гемологічної діагности-

ки являють собою лише вступ до цієї складної теми [5].

Кордон ареалу бурштиноносної провінції з урахуванням його розносу давніми льодовиками та морськими течіями охоплює на півночі всю Прибалтику, простягаючись на південь по Придніпров'ю. Темі бурштинових прикрас присвячені багаторічні дослідження І. А. Лозе, Л. В. Ванкіної, Н. Н. Гуріної, Р. К. Римантене. Розроблені типологічні схеми, проведено картографування знахідок. Виконано велику кількість аналізів за фізико-хімічними методиками. І все ж питання про характер і причини проникнення бурштину в місця, віддалені більш ніж на 800 км від Прибалтики, залишається актуальним і потребує подальших досліджень [6].

Експертизою виробів Гордіївського могильника виявлені всі ознаки інтенсивного окиснювального процесу бурштинової маси, те, що називають природним «вмиранням» сировини; від повного зникнення залишків флори і фауни (інклузи) до його остаточного розкладу на молекулярному рівні.

Стан бурштинової маси до початку його консервації визначався трьома групами. Приблизно 50 % виробів, у яких маса мала тенденцію розсіпатись на повністю окиснені аморфні дрібні частинки (з них тільки певна частина намистин зберігала більш-менш щільну структуру). Всі вироби мають глибоку хаотичну і дрібну наскрізну тріщинуватість. Матеріал, знаходячись у звичайних фізичних умовах, швидко втрачав міцність. Близько 30 % виробів були в іще гіршому стані. Процеси розкладу маси на молекулярному рівні майже повністю довершено, але вироби ще зберігали свою форму; при слабкому натисканні намистини перетворювались на порошок, що мав вигляд тонко структурного піску. Всього 20 % сировини має відносно міцну структурну основу, вкриту еластичною оксидатною плівкою, що піддається хімічному та механічному очищенню.

Маса наскрізно тріщинувата, але до хімічних та механічних дій стійка. Подібний стан сировинної маси вказує на присутність відповідної кількості в ній бурштинової кислоти, з якою гемологи пов'язують в'язучі властивості бурштину, а саме його стійкість. Відомо, що сукциніт — балтійський бурштин — містить її найбільшу кількість і є еталоном міцності серед відомих різновидів бурштину. Цим і пояснюється довготривалий період молекулярного розпаду сукциніту. За результатами аналізів гордіївського бурштину, що були проведені в Інституті геології АН Литви (Вільнюс) та хімічній лабораторії Веесер Коледж (Нью-Йорк), визначено, що він має балтійське походження.

Загалом весь бурштин до початку реставрації зберігав певною мірою і свою прозорість, але, безумовно, з оглядом на стан структури окремо кожного виробу. На час реставрації незахищений матеріал, знаходячись у стані активного окиснення, суттєво змінив і свій колір. Тепер весь матеріал колекції має інтенсивне темно-червоне забарвлення. Спираючись на проведені досліді, можна вважати, що викопна смола, з якої виготовлені ці прикраси, отримала це забарвлення в результаті катагенезу, метоморфізації сировини (перевідкладення бурштину під час пересування льодовика). Слід враховувати і те, що археологічний бурштин (сукцинїт) набуває інтенсивного червоного кольору у своїй фінальній стадії існування. Особливо форсований процес розкладу спостерігається на знахідках, що походять з поховань. Використовуючи досвід реставрації археологічного бурштину Прибалтики, Польщі, Німеччини, Італії, Англії, Данії та ін., автором визначені всі оптимально можливі методи виконання консерваційних заходів. Для отримання максимально надійного результату

реставрація унікального археологічного матеріалу проведена у вакуумному режимі. Ця надзвичайно вразлива і водночас вражаюча колекція після реставрації отримала друге життя. Унікальному обрядово-ритуальному комплексу з далекої первісної епохи надано не тільки експозиційного вигляду, а й надійно захищено від подальшого руйнування. При відповідному режимі зберігання цей археологічний скарб буде достатньо довго свідчити про рівень і культурні традиції давнього населення рубежу бронзового і залізного віку [7].

Досліджений некрополь не може бути віднесеним до жодної з раніш відомих на цій території археологічних культур. Тому він розглядається як пам'ятка нової, ще невідомої і найбільш східної групи курганної культури [8]. Місцевий субстрат простежується в інвентарі та поховальному обряді, притаманних культурі багатовап'якової кераміки. Нові дані, отримані з відкриттям могильника Гордіївка, висвітлюють певний характер співіснування і взаємовпливів культур Правобережної України II тис. до н. е.

Березанська С. С., Лобай Б. І. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бугі // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 148—153; *Klochko V. I.* Weapons of the tribes of the Northern Pontic Zone in the 16th—10th centuries B. C. *Baltic-Pontic Studits 1* (Poznan' — 1993). *Berezanskaja So/. S. und Klocko Vikt. I.* Das Graberfelder von Hordeevka / Verlag Marie Leidorf GmbH-Rahden/Westf. — 1998. — P. 77. — T. 1—83.

Там само.

Там само.

Шумова В. До проблеми збереження унікальних знахідок археологічного бурштину / Охорона історико-культурної спадщини: історія та сучасність. — К., 1996. — С. 113—

115; *Шумова В. О.* Реставрація та консервація археологічного бурштину з Гордіївського могильника бронзової доби / Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення. — К., 1998. — С. 169—172; *Шумова В. А.* Особенности исследования археологического янтаря / Проблемы истории и археологии Украины. — Х., 1999. — С. 21.

Энговатова А. В. О характере распространения янтарных украшений в Волго-Окском междуречье в волосовское время / Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. — М., 1988. — С. 30—31.

Berezanskaja So/. S. ma in. Вказ. праця.

S. S. Berezanska, V. O. Shumova

AMBER JUWELRY FROM THE HORDIIVKA CEMETERY

The article is dedicated to the unique site of Ukraine, — the barrow necropolis of the Bronze Age. The main attention is paid to the peculiarities of examination of the archaeological amber, its conservation and restoration.